

Henryk R. Isenberg*

100 lat Westend-Synagoge we Frankfurcie nad Menem 1910-2010

100 years of Westend-Synagoge in Frankfurt am Main 1910-2010

Słowa kluczowe: rewaloryzacja, Westend-Synagoge we Frankfurcie nad Menem

Key words: revalorisation, Westend-Synagoge in Frankfurt am Main

CZEŚCIOWA REKONSTRUKCJA SYNAGOGI 1988-1994

Gdy w 1988 roku rozpoczęto likwidację powstałych w latach 1948-1950 dobudówek i osłon budowlanych, okazało się, że to początek podróży w przeszłość. W trakcie prac nad częściową rekonstrukcją i częściową renowacją wyłaniała się zrównoważona koncepcja formy budowli.

POWOJENNA „ODBUDOWA” 1948-1950

W 1988 roku, gdy minęło 50 lat od pamiętnej „nocy kryształowej”¹ i prawie 40 lat od nieudanej „odbudowy”, frankfurcka gmina żydowska postanowiła zmienić niezadowolający stan Westend-Synagoge. Wszelkie dostępne źródła potwierdzały, iż oryginalny, pierwotny stan wnętrza nie jest możliwy do odtworzenia z powodu całkowitych zniszczeń dokonanych przez nazistów.

W czasie tzw. „odbudowy” w latach 1948-1950 architekci nie widzieli potrzeby ochrony stylu historyzującego, w którym budowla była realizowana. Styl ten był uważany za zbyt młody i z tego powodu mało wartościowy.

Pod pojęciem *Wiederaufbau* (odbudowa) rozumiano odtworzenie zniszczonej kubatury, przy czym stworzona na nowo substancja budowlana niekoniecznie miała odwzorowywać starą formę. Niechętny stosunek niemieckich architektów, którzy po 1945 r. uprawiali swój zawód, do eklektycznej architektury, nawet jeśli była ona historycznie uzasadniona i wartościowa, można dość łatwo zrozumieć. Architekci ci byli związani z ideą tzw. *Neue Sachlichkeit* (Nowa Rzeczowość), na której opierały się założenia Bauhausu, a której stosowanie nie było przez nazistów tolerowane, jeśli pominąć niektóre obiekty architektury przemysłowej. Styl historyzujący pokrywał się częściowo z architekturą propagowaną przez nazistów i z tego powodu był odrzucany przez postępowo myślących

PARTIAL RECONSTRUCTION OF THE SYNAGOGUE IN 1988-1994

In 1988, with the start of removing the additions and building screens put up in the years 1948-1950, it turned out to be the beginning of a journey back in time. During the work on partial reconstruction and renovation of the building there emerged a sustainable concept of its form.

POST-WAR “REBUILDING” 1948-1950

In 1988, when 50 years have passed since the infamous “Crystal Night”¹ and almost 40 since the unsuccessful “rebuilding”, the Jewish community in Frankfurt decided to change the unsatisfactory state of the Westend-Synagoge. All available sources confirmed that the original condition of the interior was not possible to recreate because of its complete destruction by the Nazi.

During the so called “rebuilding” carried out in the years 1948-1950 architects saw no need to protect the historicising style in which the building had been realized, as the style was regarded as too young and therefore of little value.

The term *Wiederaufbau* (rebuilding) was understood as recreating the destroyed cubic capacity, though the newly created building substance did not necessarily have to reproduce the previous form. The reluctant attitude of German architects, who worked in the profession after 1945, towards eclectic architecture, even if it was historically justified and valuable, can be quite easily understood. Those architects supported the idea of the so called *Neue Sachlichkeit* (New Objectivity), on which the principles of Bauhaus were based, and the use of which had not been tolerated by the Nazi apart from a few objects of industrial architecture. The historicising style partially overlapped with the architecture propagated by the Nazi and for that reason was rejected by the progressively thinking

* Henryk R. Isenberg, mgr inż. arch., właściciel pracowni projektowej we Frankfurcie nad Menem

* Henryk R. Isenberg MSc. engineer, architect, owner of a designing office in Frankfurt am Main

wtedy architektów. Ich postawa zmierzała do odcięcia się od narodowo-socjalistycznej przeszłości Niemiec.

Zlecenie na dokonanie *Wiederaufbau*, względnie *Neugestaltung* (realizacja całkowicie nowego projektu) otrzymali dwaj architekci: prof. Werner Hebebrand i prof. Max Kemper, a także malarz, prof. Hans Leistikow². Wszyscy byli wielkimi zwolennikami modernizmu, jednakże ich praca była pełna wewnętrznych sprzeczności.

Wynikało to nie tyle z naturalnych różnic pomiędzy dwiema dziedzinami: architekturą i malarstwem, ile z braku spójności między działalnością architektów i malarza.

Architekci wyznaczyli sobie cel, który sam w sobie był sprzeczny. Z jednej strony byli oni zdania, że twórcy budowy pierwotnej, architekci Willy Graf i Franz Roeckle, popełnili błędy, które trzeba koniecznie naprawić. Z drugiej zaś strony, chcieli oni wystrój wewnętrzny, który uważali za zbyt przeładowany, znacznie uprościć, a w zasadzie zlikwidować. Z dzisiejszego punktu widzenia ta w szlachetnym celu podjęta „odbudowa” okazała się fatalnym przedsięwzięciem.

To paradoksalne, a jednocześnie tragiczne, że wnętrze synagogi zostało prawie całkowicie zniszczone nie podczas „nocy kryształowej” (1938), ale w czasie tzw. „odbudowy” (1948-1950)³.

POCZĄTEK CZĘŚCIOWEJ REKONSTRUKCJI 1988

Wiosną 1988 r. moja pracownia otrzymała zlecenie od właściciela Westend-Synagoge, czyli od gminy żydowskiej we Frankfurcie nad Menem, na zaprojektowanie i nadzorowanie wykonania renowacji. O rekonstrukcji nie było mowy z wyżej podanych względów.

Wstępne prace przedprojektowe rozpoczęły się od zbierania, studiowania i analizowania dostępnych dokumentów dotyczących synagogi⁴. Po odnalezieniu i przeanalizowaniu starych planów, fotografii i opisów zaświtała nadzieja, że nad podwieszonymi stropami i za zamurowanymi kolumnami mogły się zachować resztki pierwotnej substancji. W 1988 r. rozpocząłem usuwanie późniejszych przekształceń, początkowo w kilku wybranych miejscach, które uznałem za kluczowe. W ten sposób rozpoczęła się podróż w przeszłość.

W trakcie prac zaczęły ukazywać się fragmenty przestrzeni, np. kolumny albo kasety w części wejściowej. Ornamenty na odnalezionych częściach przetrwały w większości tylko w małych fragmentach. Jednakże im dłużej trwały prace, tym więcej było niespodzianek. Pewnego dnia ukazały się pełne, lekko tylko uszkodzone kasety i fryzy, i to w oryginalnych barwach. Jeszcze większa zapanowała radość, gdy odkryte zostało pierwotne przejście z sali wyjściowej do głównej sali modlitewnej. Odnalezione przejście zostało w latach 1948-1950 zamurowane z zupełnie niezrozumiałych powodów. Belkę nośną nad otworem wyjściowym zdobił przepiękny fryz, swego rodzaju supraporta. Zamiast kamienia użyto gwiazdy Dawida, skomponowanej z dwóch form w kształcie serca⁵.

Wtedy też po raz pierwszy przysłała do głowy myśl o możliwej daleko idącej rekonstrukcji. Pomysł ten omówiono szczegółowo z frankfurcką gminą żydowską, z konserwatorem miasta Frankfurt⁶ i głównym konserwatorem landu Hesja z Wiesbaden⁷. Po otrzymaniu zgody zaczęto opracowywać koncepcję częściowej rekonstrukcji synagogi.

Głównej sali we wnętrzu postanowiono przywrócić w przeważającej części pierwotny wygląd, zachowując jedno-

architektów of the time. Such attitude was intended to dissociate themselves from the national-socialist past of Germany.

The commission for carrying out the *Wiederaufbau*, or possibly the *Neugestaltung* (realisation of an entirely new project) was offered to two architects: Prof. Werner Hebebrand and Prof. Max Kemper, as well as a painter Prof. Hans Leistikow². They were all great supporters of modernism, nevertheless their work was full of internal contradictions.

It resulted not so much from natural differences between two disciplines: architecture and painting, but from lack of cohesion between the work of the architects and the painter.

The architects set themselves a goal which was contradictory in itself. On the one hand, they believed that the creators of the original construction, architects Willy Graf and Franz Roeckle, had made errors which had to be corrected. On the other, they wished to considerably simplify, and practically eliminate, the interior decoration which they considered to be too elaborate. From the present-day point of view, this “rebuilding” undertaken for noble reasons turned out to have disastrous consequences.

It is paradoxical, and at the same time tragic, that the synagogue interior was almost completely destroyed not during the “Crystal Night” (1938), but during the so called “rebuilding” (1948-1950)³.

BEGINNING OF PARTIAL RECONSTRUCTION 1988

In spring 1988, my designing office was commissioned by the owner of the Westend-Synagoge, namely by the Jewish community in Frankfurt am Main, to design and supervise its renovation. There was no mention of reconstruction for the reasons given above.

Initial designing work involved collecting, studying and analysing available documents concerning the synagogue⁴. After finding and analysing the old plans, photographs and description, hope dawned on the horizon that the remains of the original substance might have been preserved above the suspended ceilings and behind walled-in columns. In 1988, I began removing the later alterations, initially in several selected places which I regarded as being of key importance. Thus began the journey into the past.

During the work fragments of space began to emerge e.g. columns or cassettes in the entrance section. The majority of ornaments on the discovered elements have been preserved only in small fragments. However, the longer the work continued, the more surprises it brought. One day complete, only slightly damaged cassettes and friezes in their original colours were revealed. Even more enjoyable was the discovery of the original passage from the exit room to the main prayer chamber. The discovered passage was walled-in during the years 1948-1950 for inexplicable reasons. The load-bearing beam over the exit was decorated with an exquisite frieze, a kind of supraporte. A star of David, composed from two heart-shaped forms, was used instead of stone⁵.

It was then, that for the first time I thought about the possibility of a far-reaching reconstruction. The idea had been discussed in detail with the Jewish community in Frankfurt, the conservator of the city of Frankfurt⁶ and the main conservator of Hesse from Wiesbaden⁷. After receiving their approval, the concept of partial reconstruction of the synagogue was prepared.

It was decided that the main hall inside would mostly be restored to its original appearance, while at the same time

część wartościowe elementy dodane podczas „odbudowy”: przede wszystkim nową fenestrację (okna) i przemalowanie kopuły wewnętrznej, oraz witraże, jako obiekty o wysokiej jakości artystycznej i jako świadectwo życia powojennej gminy żydowskiej. Należało tylko dokonać ich renowacji.

Koncepcja projektu zakładała daleko idącą rekonstrukcję oryginalnej substancji wnętrza, co miało przywrócić do życia przeszłość, o której sądzono, że bezpowrotnie odeszła, z drugiej zaś strony należało zachować pamięć o bolesnych wydarzeniach „nocy kryształowej”, a także ochronić najwarteściowsze elementy; czysto geometryczne dodatki wykonane podczas tzw. „odbudowy”.

Wewnętrzna kopuła oparta jest na kolistym w rzucie gzymsie, wspieranym przez cztery łuki prowadzące, między którymi są rozpięte pendentywy (sferyczne trójkąty). Na nasadach łuków zrekonstruowano pierwotne ornamenty, tracące stopniowo swoją rzeźbiarską i kolorystyczną formę i przechodzące w trapezopodobne elementy, tworząc w ten sposób formalne przejście do geometrycznego (trójkąty) zdobienia kopuły wewnętrznej. Zmiana dekoru i jego kolorystyki w tych miejscach jest symbolicznym odniesieniem do tragicznych wydarzeń „nocy kryształowej”, które dotknęły budynek synagogi, a tym samym gminę żydowską we Frankfurcie.

NOWE UKSZTAŁTOWANIE WEWNĘTRZNEJ ŚCIANY WSCHODNIEJ

W 1988 roku podczas prac początkowych zostało zrekonstruowane pomieszczenie wyjściowe z garderobą (w budynku pierwotnym wejście dla kobiet) w północno-zachodniej części synagogi oraz hala wejściowa z czterema parami kolumn w zachodniej części. W 1989 roku zrekonstruowano wcześniejsze wyjście dla mężczyzn, które po tzw. „odbudowie” zakończony w 1950 roku i zmianie rytu z niemieckiego liberalnego na wschodnioeuropejski ortodoksyjny użytkowane było jako rodzaj jadalni⁸. W latach 1990-1991 zrekonstruowano całą wschodnią część synagogi, gdzie wcześniej mieściła się sala ślubów, po 1950 przekształcona w pomieszczenie modlitewne dla rytu ultraortodoksyjnego, cztery klatki schodowe rozmieszczone symetrycznie na obrzeżu głównej sali modlitw, a przede wszystkim boczne nawy.

Do najbardziej wartościowych przekształceń, dodanych w latach 1948-1950, należą także – oprócz już wymienionych witraży i przemalowania kopuły na parterze – reliefy wokół zamykanej niszy, w której przechowywane są rulony z torą. Wszystkie te wyżej wymienione elementy są dziełem malarza i grafika, prof. Leistikowa (1892-1962)⁹.

Alternatywa przy podjęciu decyzji dotyczącej nowego ukształtowania ściany wschodniej (najważniejszej dla wnętrza całej synagogi) była następująca:

1. Czy zrekonstruować pierwotną ścianę wschodnią z 1910 r., której artystyczna wartość była bardzo wysoka i która stanowiła zwieńczenie najwyższego punktu pierwotnej kompozycji wnętrza budynku?
2. Czy zachować powojenną ścianę wschodnią z reliefem Hansa Leistikowa przedstawiającym sześć lwów Judy i odpowiednio ją zintegrować? Ściana autorstwa Leistikowa mimo wszystkich formalnych niedociągnięć miała wielką siłę symboliczną dla frankfurckiej powojennej gminy żydowskiej.

Przeciwno pierwszemu rozwiązaniu przemawiała przede wszystkim ta prosta prawda, że nie udało się odnaleźć nawet

valuable elements added during the “rebuilding” would be preserved: firstly the new windows, repainted internal dome and stained-glass windows, as objects of high artistic value and testimony to the life of the post-war Jewish community. They merely needed to be renovated.

The project assumed a far-reaching reconstruction of the original substance of the interior, which was to bring back to life the past regarded as irretrievably lost, while on the other hand, the memory of the painful events of the “Crystal Night” should also be preserved, as well as the most valuable elements; purely geometrical additions made during the so called “rebuilding”.

The interior dome rests on a cornice which is round in cross-section, supported by four guiding arches between which pendentives (spherical triangles) are stretched. At the arch bases original ornaments were reconstructed, which gradually lose their sculpted and colour form and change into trapezium-shaped elements, thus creating a formal transition to the geometric (triangles) decoration of the internal dome. The change of decor and its colour scheme in those places is a symbolic reference to the tragic events of the “Crystal Night” which had their impact on the synagogue building, and thus on the Jewish community in Frankfurt.

NEW FORMING OF THE INTERNAL EASTERN WALL

In 1988, during the initial work, the exit room with wardrobe was reconstructed (women’s entrance in the original building) in the north-western section of the synagogue, and the entrance hall with four pairs of columns in the western section. In 1989, the former exit for men was reconstructed which, after the so called “rebuilding” completed in 1950 and the change of the rite from German liberal to east-European orthodox, was used as a sort of dining-room⁸. In the years 1990-1991, the whole east section of the synagogue was reconstructed, where previously was a wedding room, after 1950 transformed into a prayer room for the ultra-orthodox rite, four staircases spaced symmetrically on the edge of the main prayer hall, and primarily the side aisles.

Among the most valuable transformations added in the years 1948-1950 are also, apart from the already mentioned stained-glass and repainted dome on the ground floor, reliefs around the enclosed niche in which the Torah scrolls are kept.

All the above mentioned elements are the work of a painter and graphic artist Prof. Leistikow (1892-1962)⁹.

The alternative faced while making the decision concerning the shaping of the new eastern wall (the most important for the interior of the whole synagogue) was as follows:

1. Should the original eastern wall from 1910 be reconstructed, whose artistic value was very high and which constituted the crown of the highest point of the original composition of the building interior?
2. Or should the post-war eastern wall, with the relief by Hans Leistikow representing six lions of Jude, be preserved and suitably integrated? The wall by Leistikow, despite its formal drawbacks, had a great symbolic power for the Post-war Jewish community in Frankfurt.

Primary argument against the first solution was the simple truth that not even a smallest fragment of the original eastern wall could be found, therefore its reconstruction would

Ryc. 1. Budynek Westend-Synagoge we Frankfurcie nad Menem. Widok na bryłę obiektu
 Fig. 1. Westend Synagogue building in Frankfurt am Main. Overall view of the object

Ryc. 2. Hala wejściowa. Kierunek południowo-wschodni. Budowla oryginalna. Stan 1910-1938¹⁶
 Fig. 2. Entrance hall. South-east direction. Original building. State 1910-1938¹⁶

najmniejszych fragmentów pierwotnej ściany wschodniej, zatem rekonstrukcja musiałaby opierać się całkowicie na znalezionych zdjęciach, planach i opisach. Jeszcze ważniejsza była druga przyczyna: pierwotna ściana wschodnia była zaprojektowana z myślą o członkach niemieckiej liberalnej gminy żydowskiej; dokładnie nad niszą z rulonami tory znajdowały się wielkie, dwuczęściowe organy, mające formę harfy. Organy te stanowiły dominantę całej ściany.

Po długich rozważaniach i konsultacjach na ten temat, które przeprowadzone były z zarządem gminy niemieckiej i urzędami ochrony zabytków Hesji i miasta Frankfurtu¹⁰, moja wstępna decyzja z roku 1988 została zatwierdzona. Ściana wschodnia przebudowana w 1950 r. miała zostać, po usunięciu oczywistych błędów estetycznych, poprawiona, wzbogacona i zintegrowana z całością kompozycji wnętrza.

Šzczęśliwym trafem w swojej pracy dla Westend Synagogi Hans Leistikow zastosował (zarówno na ścianie wschodniej, jak też na wewnętrznej kopule i w witrażach w niszach bocznych na parterze) motyw trójkąta równobocznego. Po pierwsze: z trójkątów równobocznych zbudowana jest gwiazda Dawida, po

Ryc. 3. Hala wejściowa. Kierunek południowo-wschodni. Po tzw. „odbudowie”. Stan 1950-1988¹⁷
 Fig. 3. Entrance hall. South-east direction. After the so called “rebuilding”. State 1950-1988¹⁷

have been based entirely on found photographs, plans and descriptions. The other reason was even more important: the original eastern wall had been designed for members of the German liberal Jewish community; precisely above the niche with the Torah scrolls there was huge, two-part organ in the form of a harp. The organ constituted a dominant element of the whole wall.

drugie: przy trójkątach pojawia się gdzieś fuga krzyżowa, co jest dla synagogi elementem charakterystycznym. Motyw trójkąta równobocznego miał częste zastosowanie we wnętrzu Westend Synagogi, która ukończona w roku 1910 r., poważnie uszkodzona w 1938 r., zniszczona w 1948 r., zrekonstruowana w 1991 r. doczekała się takiej oceny w „Illustrierte Zeitung”¹¹.

Omawiając ukształtowanie powierzchni filarów i lizen synagogi autor pisze: „formalnie zachwycające artystycznie rozwiązanie”.

Ryc. 4. Hala wejściowa. Kierunek południowo-wschodni. Po częściowej rekonstrukcji. Stan po 1994 r.¹⁸
Fig. 4. Entrance hall. South-east direction. After partial reconstruction. State after 1994¹⁸

Ryc. 5. Południowa nawa boczna. Parter. Kierunek wschodni. Budowa oryginalna, stan 1910-1938¹⁹
Fig. 5. Southern side aisle. Ground floor. Eastern direction. Original building, state 1910-1938¹⁹

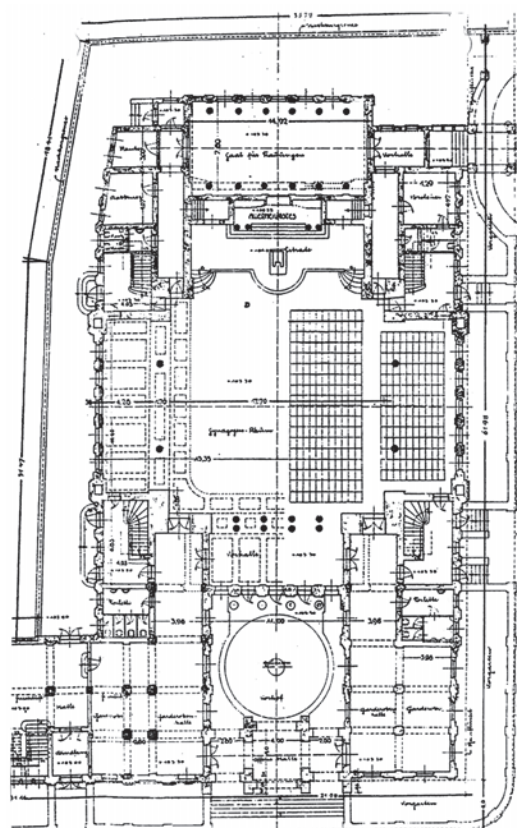
Ryc. 6. Południowa nawa boczna. Parter. Kierunek wschodni. Po tzw. „odbudowie” 1950-1988²⁰
Fig. 6. Southern side aisle. Ground floor. Eastern direction. After the so called “rebuilding” 1950-1988²⁰

After lengthy considerations and consultations on the issue, carried out with the authorities of the German district and the heritage protection offices of Hesse and the city of Frankfurt¹⁰, my initial decision from 1988 was approved. The eastern wall from 1950, after removing obvious esthetic errors, was to be improved, enriched and integrated with the overall composition of the interior.

As luck would have it, in his work on Westend Synagogue Hans Leistikow applied the motif of an equilateral triangle

Ryc. 7. Południowa nawa boczna. Parter. Kierunek wschodni. Po częściowej rekonstrukcji. Stan po 1994 r.²¹
Fig. 7. Southern side aisle. Ground floor. Eastern direction. After partial reconstruction. State after 1994²¹

Ryc. 8. Główna Sala modlitwy. Rzut parteru. Kierunek południowo wschodni. Plan z roku 1910²²
Fig. 8. The main prayer hall. Plan of ground floor. South-east direction. Plan from 1910²²

Efekty prac nad projektem nowej ściany wschodniej zobaczyć można było początkowo na modelu architektonicznym. Fotografie tego modelu zostały opublikowane w „Jüdischen Gemeindezeitung Frankfurt” i tym samym udostępnione wszystkim członkom gminy żydowskiej we Frankfurcie. Relief Leistikowa jest kompozycją trzech prostokątów w trzech równoległych i o kilkanaście centymetrów przesuniętych płaszczyznach. Prostokąty podzielone są małutkimi trójkątnymi ceramicznymi kafelkami w różnych odcieniach koloru niebieskiego. Element środkowy musiano obniżyć o jeden rząd trójkątów ze względu na konieczność zachowania właściwej perspektywy, o czym Leistikow najwyraźniej zapomniał, wskutek czego doszło do poważnego błędu formalnego.

Zarówno relief na ścianie wschodniej, jak i nowe malowidła na wewnętrznej kopule są skomponowane kolorystycznie z elementów o różnych odcieniach koloru niebieskiego. W wielu sakralnych budowlach, szczególnie w synagogach i meczetach używano niebieskiej farby w miejscach, gdzie oczekiwać można było nieboskłonu (kopuła) i w kolorach żółtawo-brązowych (ściany, filary, pilastry i kolumny), które symbolizowały ziemskie otoczenie. Te same barwy wykorzystano w Westend Synagodze. We „Frankfurter Zeitung”¹² można przeczytać: „w kolorystycznym wrażeniu [wnętrza] budowli dominuje akord niebieskiego i żółtego”.

Niezbyt szczęśliwie twórcy tzw. „odbudowy” synagogi pokryli ścianę wschodnią brudnoróżową farbą. Wy tłumaczeniem pomysłu z zastosowaniem tego koloru może być fakt, że wiele okazałych, reprezentacyjnych zabytków we Frankfurcie było zbudowanych z różowawo-czerwonawego piaskowca, pozyskiwanego z kamieniołomów leżących nieopodal Menu. Łatwość transportu rzeczniczo barkami, bez względu na wagę i ilość potrzebnego kamienia, niewątpliwie miała znaczenie przede wszystkim z powodów ekonomicznych i technicznych. Jednakże w przypadku Westend Synagogi nic takiego nie miało miejsca. Budynek synagogi był obłożony jasnoszarymi kamieniami z muszelkowatego wapienia. W ten sposób architekci synagogi starali się, przynajmniej w zakresie koloru kamienia, szukać analogii do Jerozolimy.

Być może ówczesni architekci, a były to przecież późne lata 40. XX wieku, pozostawali pod wpływem Le Corbusiera i jego skali barw, do której należał też kolor brudnoróżowy.

Z powyższych powodów zamieniono podstawową barwę ściany wschodniej z brudnoróżowej na wiele odcieni niebieskiego.

Zbudowana w 1950 r. ściana wschodnia miała jeszcze jedną charakterystyczną cechę. Została ona mianowicie zbudowana równoległe do oryginalnej ściany z 1910 r., w której pierwotnie umieszczone były trzy okna. Po zbudowaniu nowej ściany okna zostały zakryte. Mój projekt przewidywał, że ponad niszą z rulonami Tory zostanie przebita otwór o powierzchni 1 m². Tym samym odsłaniał się fragment starej ściany. A co najważniejsze, po rekonstrukcji środkowego z trzech pierwotnych okien do synagogi wpada światło ze wschodu.

Po częściowej rekonstrukcji synagogi można znowu powiedzieć: „z Tory rozchodzi się światło”. Są to słowa, które często powtarzają się w Starym Testamencie.

REKONSTRUKCJA OKŁADZIN Z KAMIENIA NATURALNEGO

Wyjątkowo skomplikowanym przedsięwzięciem okazała się rekonstrukcja okładzin kamiennych na elementach nośnych

(both on the eastern wall, on the internal dome and in stained-glass in the side niches on the ground floor). Firstly: the star of David is made up from equilateral triangles; secondly: sometimes cross joints accompany the triangles, which is a characteristic feature for the synagogue. The motif of an equilateral triangle was frequently applied inside the Westend Synagogue which, completed in 1910, seriously damaged in 1938, destroyed in 1948, reconstructed in 1991, received the following opinion in “Illustrierte Zeitung”¹¹. Discussing the shaping of the surface of pillars and lesenes in the synagogue, the author wrote: “formally an artistically delightful solution”.

Initially, effects of the work on the project of the new eastern wall could be seen on the architectonic model. Photographs of the model were published in the “Jüdischen Gemeindezeitung Frankfurt” and thus made available to all the members of the Jewish community in Frankfurt. Leistikow’s relief is a composition made of three rectangles on three parallel planes shifted by several centimetres. The rectangles are divided by tiny triangular ceramic tiles in various shades of blue. The middle element had to be lowered by one row of triangles because of the necessity to preserve proper perspective that Leistikow seems to have forgotten, which resulted in a serious formal error.

Both the relief on the eastern wall and new paintings on the inner dome are composed from elements in various shades of blue. In many temples, particularly synagogues and mosques, blue paint was applied in places where the sky could be expected (dome), and yellow-brown (walls, pillars, pilasters and columns) where it was to symbolize the earthly surroundings. The same colours were used in the Westend Synagogue. It could be read in “Frankfurter Zeitung”¹²: “blue and yellow hues are predominant in the colour impression of the building [interior]”.

Not very fortunately, the authors of the so called “rebuilding” of the synagogue covered the eastern wall with a dull pink paint. The explanation of the use of such a colour can be the fact that numerous substantial, formal historic buildings in Frankfurt were built from reddish-pink sandstone obtained from the quarry located by the Main. Transporting the stone by barges along the river was easy, regardless of its weight and amount, which undoubtedly was of considerable significance primarily for economic and technical reasons. However, in the case of the Westend Synagogue no such thing took place. The synagogue building was lined with light-grey slabs of shell-limestone. In that way the synagogue architects attempted, at least as far as the stone colour was concerned, to seek an analogy to Jerusalem.

The architects of the time, and it means the late 1940s, may have remained under the influence of Le Corbusier and his colour scheme to which the dull pink hue also belonged.

For the above reasons the basic colour of the eastern wall has been changed from dull pink to many shades of blue.

The eastern wall built in 1950 possessed one more characteristic feature, namely it was built parallel to the original wall from 1910 in which there used to be three windows. After erecting the new wall the windows were covered. In my project, an opening measuring 1 m² was to be made above the niche with the Torah scrolls, thus revealing a fragment of the old wall. And what was more important: after the reconstruction of the central of the three windows light from the east entered the synagogue.

After a partial reconstruction of the synagogue one can again say: “light radiates from the Torah”. These words are frequently repeated in the Old Testament.

(kolumny, filary i pilastry). W przeciwieństwie do elementów gipsowych, których pozostałości w ilości wystarczającej do rekonstrukcji odnaleziono, po kamiennych okładzinach nie pozostała najmniejsza cząstka.

Według dokumentów z kwietnia 1941 r., które zdołano odnaleźć w archiwum¹³, rozważano wtedy całkowite usunięcie uszkodzonych przez podpalenie w „noc kryształową” płyt marmurowych. Jednakże z powodu braku rąk do pracy przesunięto realizację na czas po ostatecznym zwycięstwie. Do ostatecznego zwycięstwa nie doszło, 8-9 maja 1945 r. hitlerowskie Niemcy bezwarunkowo skapitulowały. Płyty marmurowe usunięto dopiero w 1948 r., podczas tzw. „odbudowy”, niestety kompletnie.

Na szczęście zachowały się bardzo dobrej jakości czarno-białe fotografie z roku 1911. Fotografie te umożliwiły dokładną rekonstrukcję układu okładziny marmurowej: okładzina ścian wykonana była z trójkątnych, polerowanych płyt kamiennych z bardzo cienkimi fugami; płytki kładziono na styk. Trójkąty były równoboczne, liczbę rzędów od gzymsu, którego pozostałości zachowały się, do prostokątnych płyt cokołu można było łatwo ze zdjęć odczytać, tym samym obliczenie powierzchni płyt nie było przedsięwzięciem trudnym. Płyty cokołu miały wysokość dwóch rzędów płyt trójkątnych i były wyraźnie ciemniejsze od pozostałych. Cztery potężne filary w rogach głównej sali modlitw wyłożone były tymi samymi płytkami, z tym że dodatkowo były zwieńczone trzystopniowym gzymsem. Okładziny filarów ozdobiono intarsjami z jasnego marmuru w formie litery U.

Rodzaj i wielkość płyt z kamienia naturalnego można więc było na podstawie istniejących fotografii dokładnie określić. Szczęśliwemu przypadkowi zawdzięczamy też, że użyte kamienie zostały w opisach budowlanych dokładnie zdefiniowane: prostokątne płyty cokołu wykonano z austriackiego Gauschnöll, płyty z jasnego marmuru pochodziły ze Sieny. Zarówno szarawy Gauschnöll z Austrii, jak i białawy marmur ze Sieny posiadały żółtawe żyłki. Marmur, którym pokryte były największe powierzchnie, to Giallo di Torri. „Giallo” znaczy po włosku „żółty”, zaś Giallo di Torri oznacza po prostu żółty kamień z Torri. We Włoszech istnieje jednakże sześć miejscowości o nazwie Torri. Trzeba było odnaleźć tę właściwą. W tym czasie nie było jeszcze internetu, ale na poczcie głównej dostępne były książki telefoniczne z całej Europy, a więc i Włoch. W ten sposób udało się dotrzeć do adresów i numerów telefonicznych odpowiednich władz miejskich. Z otrzymanych informacji wynikało, że Torri, w sąsiedztwie którego znajduje się kamieniołom, leży nad jeziorem Garda. Po rozmowach z kierownictwem kamieniołomu okazało się, że przed dziesięcioleciem wydobywano tam żółty kamień. Niestety żółta żyła kamienna wyczerpała się przed wieloma laty, marmur aktualnie pozyskiwany był lekko czerwonawy. Natomiast w okolicy istniały inne kamieniołomy, gdzie wydobywano marmur z żółtymi żyłkami. Zdecydowaliśmy się na zamówienie próbek.

Poprosiliśmy o próbki kamienia z Torri, Sieny i Austrii. Po ich otrzymaniu stwierdziliśmy, że wszystkie trzy kamienie harmonizowały ze sobą bezbłędnie.

Kamienie w odpowiedniej ilości zostały zamówione i dostarczone, po czym ułożone na ścianach, filarach i pilastrach wg schematu znanego z fotografii.

Po położeniu ostatniego kamienia przez kolejne miesiące pracowaliśmy nad ścianą wschodnią synagogi. W ramach tych prac odsłoniliśmy zamurowane w 1950 r. środkowe okno, a wraz z nim szeroki marmurowy parapet, pochodzący z naj-

RECONSTRUCTION OF NATURAL STONE FACING

Reconstruction of stone facing on load-bearing elements (columns, pillars and pilasters) turned out to be an especially complicated task. Contrary to plaster elements relics of which were found in amounts sufficient for reconstruction, not a trace was found of stone facing.

According to the documents from April 1941 which were found in the archive¹³, complete removal of the marble tiles damaged by fire during the “Crystal Night” was being considered then. However, lack of workforce caused its realisation to be postponed until the time after the ultimate victory. Yet, there was no ultimate victory, and on May 8-9, 1945, Nazi Germany surrendered unconditionally. Marble slabs were removed in 1948, during the so called “rebuilding”, unfortunately very thoroughly.

Luckily, very good quality black-and-white photographs from 1911 have been preserved.

Those photographs allowed for precise reconstruction of the arrangement of marble facing: wall facing was made of triangular, polished stone tiles with very thin grouts; tiles were laid to butt. Triangles were equilateral, the number of rows from the cornice the relics of which were preserved, to rectangular tiles of the base course could be easily read from the photographs, therefore calculating the area of the tiles was not a difficult task. The tiles of the base course were as high as two rows of triangular tiles, and were distinctly darker than the other. Four massive pillars in the corners of the main prayer chamber were lined with the same tiles, but additionally they were topped with a three-step cornice. Pillar facing was decorated with U-shaped intarsia in light marble.

The kind and size of natural stone tiles were possible to determine on the basis of the existing photographs. As luck would have it, the used stones were precisely defined in building description: rectangular tiles of the base course were made from Austrian Gauschnöll stone, while the light marble tiles came from Siena. Both the greyish Gauschnöll from Austria and the whitish marble from Siena had yellow streaks. Marble which was used to line the largest spaces was Giallo di Torri. “Giallo” means „yellow” in Italian, so Giallo di Torri means Simple yellow stone from Torri. However, there are six places called Torri in Italy, so the correct one had to be found. There was no Internet at the time, but telephone directories from all European countries including Italy were available at the main post office. In that way I managed to acquire the addresses and telephone numbers of appropriate municipal authorities. It transpired that Torri in the vicinity of which the quarry was located, was to be found on the lake Garda. After the talk with the quarry management it appeared that yellow stone used to be mined there decades before. Unfortunately, the yellow stone had run out many years earlier, the currently available marble was slightly reddish. Nevertheless, there existed other quarries in the area where marble with yellow streaks was mined. So we decided to order samples.

We asked for samples of the stone from Torri, Siena and Austria. When we received them, we found out that all three stones matched one another perfectly.

Stones were ordered in appropriate amounts, delivered, and finally laid on the walls, pillars and pilasters according to the scheme known from the photographs.

wcześniejszego okresu budowy. O tym znalezisku zostałem natychmiast powiadomiony przez robotników i z bijącym sercem udałem się na miejsce odkrycia tego znaleziska. Z zachwytem i satysfakcją stwierdziłem, że materiał użyty do jego zrobienia ma tę samą strukturę i barwę, co Giallo di Torri, który odnaleźliśmy we Włoszech tylko na podstawie szeregu poszlak. Jak się teraz okazało, odkryty podczas prac parapet stanowił dowód, że nasze przypuszczenia były słuszne.

W 1994 r. zaprojektowana przez mnie częściowa rekonstrukcja Westend-Synagoge została zakończona.

Prace nad częściową rekonstrukcją pierwotnego stanu Westend-Synagoge trwały w sumie sześć lat. To długi okres, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę, że cała budowa synagogi od podstaw w latach 1908-1910 trwała zaledwie dwa lata. Długi czas rekonstrukcji miał swoje przyczyny.

1. W pierwszej fazie musiały zostać zgromadzone i przeanalizowane plany, zdjęcia i opisy pierwotnego stanu budowli.
2. Istniejąca substancja budowlana musiała być dokładnie zbadana. Miejsca, które w latach 1948-1950 zostały zamurowane, zatynkowane lub zamalowane, a zawierały pozostałości początkowego wystroju wnętrza, musiały poprzez odkrywki zostać wydobyte. Próbkę ze znalezionej starej substancji musiały być zbadane zarówno fizycznie, jak i chemicznie. A przede wszystkim odkrywki musiały zostać zarejestrowane graficznie i opisane jako podkłady do dalszego projektowania.
3. Projektowanie częściowej rekonstrukcji można było rozpocząć dopiero wtedy, gdy prace wymienione w pkt. 1 i 2 zostały wykonane.
4. Najważniejsze święta żydowskie: Rosch-Haschana i Jom Kippur obchodzi się przeważnie we wrześniu¹⁴. Na życzenie inwestora, gminy żydowskiej we Frankfurcie, wszystkie prace budowlane musiały być na czas najważniejszych świąt całkowicie przerwane, a większość rusztowań, szczególnie w głównej sali modlitwowej synagogi, musiała być w tym okresie rozebrana.
5. Częściowa rekonstrukcja Westend-Synagoge we Frankfurcie była możliwa dzięki dotacjom miasta Frankfurt, landu Hesja i Związku Federalnego Niemiec. To wielkie finansowe wsparcie zostało rozłożone na 6 lat.
6. Opisane w pkt. 4 warunki gminy żydowskiej we Frankfurcie, a w pkt. 5 władz niemieckich doprowadziły do kuriozalnego w pewnym sensie przebiegu budowy: prace budowlane przebiegały zgodnie z kalendarzem żydowskim (w tym wypadku od początku października do końca sierpnia następnego roku), natomiast ich rozliczenie i wypłata wynagrodzeń odbywały się zgodnie z kalendarzem gregoriańskim (od początku stycznia do końca grudnia).

Reasumując, zakończona w 1994 częściowa rekonstrukcja synagogi składała się z repliki zniszczonych elementów pierwotnego wnętrza, tam gdzie to było możliwe i sensowne, a jednocześnie z renowacji dodatków z okresu tzw. „odbudowy”, które były artystycznie wartościowe i których integracja z pierwotną budowlą była możliwa i rozsądna.

Zacytuję na zakończenie prof. dr. Salomona Korna, przewodniczącego zarządu Gminy Żydowskiej we Frankfurcie, zastępcę przewodniczącego Organizacji Żydów Niemieckich w Berlinie i honorowego senatora Uniwersytetu w Heidelbergu (referat: *100 lat Westend-Synagoge we Frankfurcie nad Menem 1910-2010*)¹⁵.

After the last stone had been laid, in the following months we worked on the eastern wall of the synagogue. During the work we uncovered the middle window which was walled-in in 1950, and with it a wide marble window sill dating back to the earliest construction period. I was immediately informed about the find by the workers and, with a beating heart, I went to the discovery site. With delight and satisfaction I realised that the material used for making the sill had the same structure and colour as the Giallo di Torri which we found in Italy only basing on circumstantial evidence. Now, the window sill we discovered was tangible proof that our previous assumptions had been correct.

In 1994, my project of partial reconstruction of the Westend-Synagogue was completed.

The work on partially restoring the Westend-Synagogue to its original state took six years altogether. It was a lengthy period, especially when one considers that the whole building process of the synagogue lasted merely two years from 1908 to 1910. The long time of reconstruction had its reasons:

1. At the first stage, photographs and descriptions of the original state of the building had to be collected and analysed.
2. The existing building substance had to be thoroughly examined. Places which were walled-in, plastered over or painted over in the years 1948-1950, and which included relics of the original interior decor had to be revealed by means of surveys. Samples from the recovered old substance had to be examined both physically and chemically. And, first of all, the surveys had to be graphically registered and described as basis for further designing process.
3. Designing partial reconstruction could begin only when the tasks listed in points 1 and 2 have been completed.
4. The most important Jewish holidays: Rosh-Hashanah and Jom Kippur are usually celebrated in September.¹⁴ In accordance with the wishes of the investor, the Jewish community in Frankfurt, all the building work had to cease completely for the time of celebrating the most important holidays, and the majority of scaffolding, especially in the main prayer room of the synagogue, had to be dismantled for the time being.
5. Partial reconstruction of the Westend-Synagogue in Frankfurt was possible thanks to subsidies from the city of Frankfurt, the land of Hesse and the Federal Republic of Germany. This immense financial support was spread over 6 years.
6. The conditions of the Jewish community in Frankfurt, described in point 4, and those of German authorities in point 5 resulted in a curious building situation: construction work was carried out according to the Jewish calendar (here from the beginning of October to the end of August next year), while settling accounts and payments were conducted according to the Gregorian calendar (since the beginning of January till the end of December)

Summing up, the partial reconstruction of the synagogue completed in 1994 involved replacing the destroyed elements of the original interior, wherever it was possible and made sense, and simultaneously renovating the additions from the period of the so called “rebuilding”, which were artistically valuable and whose integration in the building seemed possible and reasonable.

Finally, I would like to quote Prof. dr Salomon Korn, the chairman of the board of the Jewish Community in Frankfurt, vice-president of the German Jews Organisation in Berlin and an honorary senator at the University in Heidelberg

W latach 1988-1994 wnętrze Westend-Synagoge zostało odrestaurowane wg planów architekta Henryka Isenberga i pod jego artystycznym kierownictwem. Częściowa rekonstrukcja kiedyś z przepychem udekorowanego głównego pomieszczenia synagogi, przy jednoczesnym częściowym zachowaniu tego, co stworzono najwartościowszego w 1950 r., zaowocowała dzięki Henrykowi Isenbergowi godną zapamiętania symbiozą artystyczną.

W egzystujących razem, częściowo obok siebie, a częściowo, jak się może wydawać, przeciwstawnych elementach odkrywa się bolesna rana, obrazująca żydowską przeszłość sprzed roku 1933 we Frankfurcie nad Menem i krótką historię walczącą o zrozumienie czwartej Żydowskiej Gminy we Frankfurcie.

(paper: *100 years of Westend – Synagoge in Frankfurt am Main 1910-2010*)¹⁵.

In the years 1988-1994, the interior of the Westend-Synagoge was restored according to the design of architect Henryk Isenberg and under his artistic supervision. Partial reconstruction of, once richly decorated, main hall of the synagogue, with simultaneous partial preservation of the most valuable creations of 1950 resulted, thanks to Henryk Isenberg, an artistic symbiosis worthy of remembering.

In the co-existing, partially side by side, and seemingly partially opposing elements, there is revealed a painful wound reflecting Jewish past from before 1933 in Frankfurt am Main, and a brief history of the fourth Jewish Community in Frankfurt struggling for understanding.

¹ Noc kryształowa (niem. *Kristallnacht*, *Reichskristallnacht* lub *Reichspogromnacht*), program Żydów w hitlerowskich Niemczech, który miał miejsce w nocy z 9 na 10 listopada 1938. Bojówki SA niszczyły i podpałyły przede wszystkim synagogi. We Frankfurcie nad Menem istniały wtedy 4 wielkie synagogi i około 100 małych i domów modlitwy. Trzy wielkie synagogi zniszczono kompletnie. Tylko Westend-Synagoge została uszkodzona, ale nie zniszczona.

² Akty tzw. „odbudowy” znajdują się w archiwum frankfurckiego Instytutu Historii Miasta.

³ Do tego wniosku doprowadziły badania które prowadziłem przed i w trakcie częściowej rekonstrukcji 1988-1994.

⁴ Czasopisma (po części fachowe) z lat 1907-1911: *Deutsche Konkurrenzen*, Jg. XXI, Heft 11, Nr. 251 (11/1907); *Allgemeine Zeitung des Judentums* Nr. 41, 1910; *Die Westendsynagoge in Frankfurt a.M.*, Der Baumeister Bd. IX, Heft 7, Nr. 268 (04/1911); Hugo Kracik: *Die neue Westendsynagoge zu Frankfurt a.M.*, *Illustrierte Zeitung* Nr. 3540, 4.05.1911, S. 887f.; *Die Westendsynagoge zu Frankfurt a.M.*, *Neudeutsche Bauzeitung*. Organ des Bundes dt. Architekten, Bd. VII (1911), S. 365-368; Gerstner: *Die neue Westendsynagoge zu Frankfurt a.M.*, *Bauzeitung f. Württemberg, Hessen, Elsaß Lothringen (Stgt)* 8:1911 Nr. 22 S. 169-172.

⁵ Zrobiona ze stiuku, malowana i miejscami złocona.

⁶ Dr. Volker Rödel, Dr. Heinz Schomann.

⁷ Prof. dr. Gottfried Kiesow.

⁸ Dr. Katrin Keßler, *Ritus und Raum der Synagoge. Liturgische und religionsgeschichtliche Voraussetzungen für den Synagogenbau in Mitteleuropa*, Petersberg, 2007, S. 37-90.

⁹ Hans Leistikow, urodzony w Elblągu w roku 1880, zmarł we Frankfurcie nad Menem w roku 1962. Studiował w Breslau (Wrocław). Grafik, od 1926 do 1930 pracował dla Ernsta Maya we Frankfurcie nad Menem.

¹⁰ Patrz przypisy 6 i 7.

¹¹ Nr 3540, 4 maja 1911.

¹² 27 sierpnia 1910.

¹³ Patrz przypis 2: archiwum frankfurckiego Instytutu Historii Miasta.

¹⁴ Kalendarz żydowski jest kalendarzem mondosolarnym; różni się z roku na rok od kalendarza gregoriańskiego.

¹⁵ Frankfurt, 2010, s. 31.

¹⁶ Fotograf nieznan. Opublikowane: *Festschrift 1911*. Prawa autorskie wygasły.

¹⁷ Fotograf Klaus Meier-Uhde, prawa autorskie: *Jüdische Gemeinde Frankfurt KdöR*.

¹⁸ Fotograf Henryk R. Isenberg. Prawa autorskie: Henryk R. Isenberg.

¹⁹ Fotograf nieznan. Opublikowane: *Festschrift 1911*. Prawa autorskie wygasły.

²⁰ Fotograf Klaus Meier-Uhde, prawa autorskie: *Jüdische Gemeinde Frankfurt KdöR*.

²¹ Fotograf Henryk R. Isenberg. Prawa autorskie: Henryk R. Isenberg.

²² Planowanie: Willi Graf i Franz Roedle. Opublikowane: *Festschrift 1911*. Prawa autorskie wygasły.

Streszczenie

W artykule autor przedstawił prace rewaloryzacyjne, które przeprowadził w latach 1988-94 w objętym ochroną konserwatorską budynku Westend-Synagoge we Frankfurcie nad Menem. Obiekt pochodzi z początku XX wieku, a we wczesnych latach powojennych zostały tam przeprowadzone prace zwane mylnie „odbudową”, które w rzeczywistości były zniekształceniem pierwotnego wystroju wnętrza przez jego całkowite uproszczenie. Przedstawiona autorska koncepcja łączy pierwotny wystrój wnętrza z późniejszymi działaniami, ukazując historię, pamięć, trwanie i przemijanie w architekturze.

Abstract

In the article the author presents restoration work carried out during the years 1988-94 in the building of Westend-Synagoge, under conservation protection, in Frankfurt am Main. The object dates back to the beginning of the 20th century, and during the early post-war period work mistakenly called “rebuilding” was conducted there, which really led to distortion of the original interior decoration by its complete simplification. The author’s concept presented here combines the original interior decoration with later alterations, revealing history, remembrance, lasting and passing of time in architecture.